

Elşən Mirişli

Gəncə şəhəri,
tarixçi

Çingiz xanın əsl adı Tomuçındır.1155-1227-ci illərdə yaşamışdır.1206-cı ildə Onon çayı sahilində monqol noyonlarının qurultayında böyük xan seçilmişdir. Çingiz (Türkçə tenqiz-dəniz,okəan) adını qəbul etmişdir. Çingiz xan Si-sya dövlətinə yürüş etmiş və orada ölmüşdür.

Tomuçin vaxtilə Monqolustanda bir qəbilə reisi olub özünü əslən bir demirçi idi.1206-cı ildə Qaraqurumda monqollardan bir hökumət təşkil etdi və Çingiz xan ləqəbini aldı, hüdudlarını genişləndirmək üçün hər tərəfə ordu göndərdi.

Monqollar Çingiz xanın başçılığı ilə Monqolustanı və Çini alandan sonra Türküstanı gəldilər. Daha sonra Mavənnəhr və İrana hücum etdilər.Bu zaman Şərqi Türküstanda uyğurlar qaraxitaylara tabe idilər. Monqollar onları məğlub edərək özlərinə tabe etdilər.Bu illərdə Xorasan və Türküstanda sultan Əlaəddin Məhəmməd Xarəzmşah (1200-1220) hökmranlıq edirdi.

Oğuz Türklərinin Begdilli boyunun Xarəzmşahlar imperatorluğu monqolların qarşısında dayana bilməyib məğlub və tarmar oldular (1222). Monqollar Mavənnəhr, Türküstanı (Orta Asiya) və Xorasanı aldılar. Sonra bütün İrani Oğuz Türklərindən alıb Anadoluya tərəf yollandılar.

Bu zaman Azərbaycan və Fars əyalətlərində Atabəylər hakimiyyət edirdi. Səlcuq sultanları bir şahzadəni bir əyalətə vali göndərəndə onunla birlikdə oğuz bəylərindən bir atabəy də göndərirdilər. Atabəylər bu şahzadələrin dövlət adamı və komandan olmasına çalışırdılar. Atabəylər Oğuz Türklərinin Səlcuq imperatorluğu dağılandıqdan sonra kiçik dövlətlər qurdular.Bunlardan ən mühümləri Fars, Azərbaycan, Suriya və İraq atabəyləri idi.

Anadoludakı Oğuz Türkləri Səlcuqlar Konyanı paytaxt seçib, 230 il hökumət etdilər və hakimliyyətlərinin son əlli illində Azərbaycanda Elxanilər imperatorluğunun tabeliyində oldular.Bunlar Rum və ya Qərb Səlcuqları adı ilə tanınırdı.

Fars atabəyləri monqollara müti olduğunu bildirib, hədiyyələr göndərdi və bu şəkildə ölkəsini qurtara bildi. Monqolların bir qolu Cuçinin başçılığı ilə Azərbaycan və Qafqazı alandan sonra Qıpçaq əlini, Şərqi və Cənubi Rusiyanı aldı və Qərbdə Polşa və Macarıstana qədər yürüdü.

Monqol istilası Türk ələminin simasını dəyişdirdi. Monqollar Orta Asiyada yaşayan türk elləri ilə qarışaraq,yeni ellər və millətlərin zühuruna səbəb oldular.Bu ellərin dili Türk dili olduğu

halda,qövmi və etnik baxımdan monqollara qarışırdılar. Özbək, Qazax, Qaraqalpaq və Şərqi Türküstan Türkləri bunların nümunələridir. Monqollar zamanında Türk dili və mədəniyyəti də inkişaf etdi.

Monqollar islam dinini qəbul etdikdən sonra daha çox Türk dil və mədəniyyətlərinin təsiri altında qaldılar.Çingiz xan aldığı ölkələri dörd oğlu (Cuçi, Cığatay, Ugedey və Toli) arasında bölmüşdü.

Qara dənizin şimalı, Qıpçaq bozkırını Türküstanı qədər Cuçiyə verildiği üçün, bu məntəqənin xalqına Cuçi ulu-

verdiyi etibardan məhrum qalırdılar. Nəticədə bütün farsdillilə tacirlər borclu düşüb,borclarını verə bilməyendə ailələri ilə birlikdə qulam olmağa məcbur olurdular. Ayrıca farsdillilə və farslar orduya və məmur vəzifələrinə götürülmürdülər, götürüldükləri zaman isə xüsusi əlamətlə müəyyən edilərək təhqir olunurdular.

Monqollar torpaqları iqtisadi şəkildə komandanlara verildilər.Bu yerlərin əkinçiləri iqtisadi sahibli komandanların rəhbərliyi altına keçməyə məcbur olub,vəzifələri rəhbərliyi olmadan öz ölkələrindən köç edirdilər.Bu za-

riyyəti qıpçaq türkləri təşkil etdiyi üçün dövlətin dili türk dili olmuş,başda olan monqollar da türkləşmişdilər.

Qızıl Orda dövlətinin parçalanması rusların müstəqillik qazanmalarına səbəb oldu. Ruslar bu hadisədən faydalanaraq şərqi tərəf genişləndi,bu xanlıqları bir-bir özlərinə tabe etdilər.Bu dövlətlərdən yalnız Kırım xanlığı Osmanlı imperatorluğuna bağlandı (1475) və nəhayət, 1783-cü ildə Rusiyaya ilhaq edildi.

Hülakü İranda Elxanilər dövlətini qurandan sonra Marağanı özünə paytaxt seç-

lik böyük ərazini əhatə edirdi.Bu dövrdə Türk dili (Uyğur türkcəsi və Azərbaycan türkcəsi) rəsmi dövlət dili idi.

Elxanilər dövləti digər türk dövlətləri Misir məmlükləri ilə və Qızıl Orda dövlətləri ilə müharibələr nəticəsində zəiflədi və İranda baş verən qarışıqlıqların sonunda Əbu Səid Bahadır xandan (1316-1336) sonra parçalandı (1336).

Cığatay oğulları və Qızıl Orda xanları da Türküstan, Mavənnəhr və qıpçaq ellərində islamın yayılmasına türk dil və türk ədəbiyyat və sənətinin tərəqqisinə çalış-

Monqolların qurduğu türk dövlətləri

su (milləti) deyirdilər. Cuçi Çingiz xandan qabaq öldü və oğlu Batı onun yerinə keçib Altun Ordu (Qızıl Orda) dövlətini qurdu.Çingiz xan Orta Asiyanı (Türküstan) Cığataya, Xorasan ilə Güney Asiyanı isə kiçik oğlu Toliyə vermişdi.

Çingiz xan öləndən sonra onun vəsiyyəti üzrə üçüncü oğlu Ugedey böyük xaqan oldu. Ondən sonra Ugedeyin oğlu Keyok xan onun yerinə keçdi. Lakin Keyok xan öləndən sonra onun yerinə Tolinin oğlu Menqu xaqan oldu. Menqu xaqan və ya Menqu kaan qardaşı Xubilay xanı Çinin idarəsinə və digər qardaşı Hülakü xanı İrana elxan göndərdi.

Hülakü(1256-1265) zamanında iki milyon Türk İrana gəldi və bunların çoxu Azərbaycandakı Oğuz Türkləri ilə birləşdilər.Bu köçlər haqqında Rəşiddin,Vəssaf və Abdulla Kaşani tarixlərində məlumat vermişdir. Elxanilər zamanında Azərbaycanda Türk olmayanlar sərt basqı altında qalıb,ölkəni tərk etməyə məcbur olurdular. Elxanilər Türk milli kimliyinə dayanan Azərbaycan imperatorluğu qurmuşdular.Bir tərəfdən imperatorluq ərazisində ağır vergilər (maliyyə) verməyə məcbur olan tatlar və taciklər, monqollar və türklərdən ibarət olan ticarət ortaqlıqlarına (şirkət) girə bilməyib,ortaqlarların inhisarında olan ticarət və dövlətin

man İraqda Fərat çayından yeni kanalları və su yolları açıldığı üçün tatların çoxu bütün farsdillilə İraq-Əcəmdən İraqa köçdülər və yerlərini türklər və monqollara buraxdılar. Monqollar Türklər arasında əriyib Türkləşdilər.

Hülakü dövründə Anadolu səlcuqları da monqollara bağlandı və Abbasi xilafəti aradan qaldırıldı. Menqu kaan öləndən sonra Xubilay (1260-1294) xaqan oldu. Lakin Qaraquma gəlmədi.Xanbalıq adını verdiyi Pekində oturdu və beləliklə, monqol imperatorluğunun yerində dörd böyük dövlət quruldu.

Cığatay və ya Türküstan dövləti daxili ixtilafın nəticəsində get-gedə zəiflədi və nəhayət,Teymur tərəfindən bu böyüklər ortadan qaldırıldı və yerinə Teymur imperatorluğu quruldu.

Qızıl Orda imperatorluğu (1240-1502) uzun illər ruslar və Polşa ilə savaşıdı. Moskva və Kiyev şəhərlərini aldı və zamanla böyük imperatorluq halına gəldi. Nəhayət Teymur zamanında Qızıl Orda xanı Toxtamış xan əmir Teymurla hərbi edərək məğlub oldu.Bu məğlubiyətdən sonra Qızıl Ordada geriləmə dövrü başladı. Sonda Qızıl Orda parçalanaraq beş dövlət meydana gəldi:

1-Sibir xanlığı. 2-Həştər-xan və ya Hacı Tərxan xanlığı. 3-Kazan xanlığı. 4.Noqay xanlığı. 5.Kırım xanlığı.

Qızıl Orda dövlətinin ək-

di və Almat qaləsindəki batiniləri aradan qaldırdı. Sonra Bağdadı alıb Abbasi xilafətini aradan apardı.

Hülakü zamanında onun alim, vəziri Xacə Nəsirəddin Tusinin nəzarəti altında Marağa rəsədxanası tikildi.

Hülakünün nəticəsi Qazan xan (1295-1304) müsəlman oldu və paytaxtı olan Təbrizdə çox isahat və abadlıq işləri gördü.Onun vəziri məşhur Rəşidəddin də Təbriz şərqində Rəbi Rəşidi adında bir kiçik şəhər tikdirdi. Rəbi Rəşidəddin otuz min ev,1500 böyük dükən, 24 böyük karvansara, bağ, bostan, bağçalar, kağız, boya istehsal müəssisələri, 200 hafiz üçün Hafizlər evi, altı min tələbə üçün bir tələbə məhəlləsi, böyük bir xəstəxana tikdirib bu xəstəxana üçün Hindistan, Çin, Misir və Suriyadan əlliyyə qədər seçmə həkimlər gətirilmiş və onlara bir çox assistentlər verilmişdir.Tələbələrə pulsuz təhsil tətbiq edilmişdi.Tələbənin pulsuz təhsili Bizans və Hindistandan gələn cizyədən (xəracdan), Şiraz, Bəsrə kimi şəhərlərdəki vəqflərdən təmin edilirdi. Qazan xandan sonra qardaşı Olcaytu xan (1304-1316) Zəncanın yanında Sultaniyyə şəhərini tikdirdi.

Elxanilər zamanında Təbriz və Sultaniyyə Yaxın Şərqi iqtisadi və mədəni mərkəzləri şəklini almışdı. Elxanlı imperatorluğu ərazisi dörd milyon kvadrat kilometr-

mişlər.Bu dövrdə Xaqani türkcəsinin yerini Xarəzm türkcəsi, XVəsrdə isə Cığatay türkcəsi almışdır.

Qızıl Orda dövləti Qara dənizin şimalında Çingiz xanın nəvəsi Batı tərəfindən quruldu.Bu dövlətin xalqına Cuçi ulusu deyilirdi. Bunların əksəriyyətini qıpçaqlar təşkil etdiyi üçün bu məntəqəyə Dəşti Qıpçaq da deyilirdi. Lakin Qızıl Ordanın hökuməti Xarəzmə qədər uzanırdı.Batının qardaşı Börke xan müsəlmanlığı qəbul etdi və hökumət edən monqollar az bir müddətdə qıpçaq türkləri arasında əriyib türkləşdilər.Bu məntəqədə islam mədəniyyəti ilə yanaşı,türk dili də yayılıb, inkişaf etdi və türk dili dövlət dili oldu.

Bu məntəqədə və qıpçaq türkləri-məmlüklərin hökumət etdiyi Misir və Suriyada yazılan əsərlər qıpçaq türkcəsi ilə yazılmışdır. Elxanilər zamanında yazılmış "İbn Mihne lüğəti" ndə ərəbcə-türkçə fəslində Azərbaycan türkcəsinin fonetikasi və qrammatikası haqqında müfəssəl izahat verilmiş və iki mindən artıq söz lüğətdə yazılmışdır ki, bunların çoxu bu gün dilimizdə işlənməkdədir. Çingiz xan imperatorluğunun rəsmi dili uyğur türkcəsi idi.Tariximizdə monqol hökmdarları dövrü Türk dövlətçilik tarixinin zirvə dövrü idi.Bu dövr Türk dövlətçilik ordu quruculuğu tarixinə qızıl hərflərlə keçmişdir.